

Mənbələrdə Çol-Çul-Sul soyları haqqında məlumatlar verilib. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Çolların vilayəti və bizim eramın IV-V əsrlərində Dərbənd

Etnik gerçəkliyin rəvayətlərdə yozumu

yaxınlığında Çol, yaxud Sul adlı şəhəri olmuşdur (Bün-yadov Z. Azərbaycan Atabeylər dövləti. Bakı, 1985, s. 42). Ərəb mənbələrində "Sul xalqı" adı ilə də yad olunan bu soylar müxtəlif dövrlərdə sullar, çullar adlanmışlar. K.V.Treverin tədqiqatı göstərir ki, bizim eramın V yüzilliyində Samur çayının cənubunda Çol adlanan sahədə Məskutların knyazlığı mövcud idi

(Trever R. Ouerki po istorii kultüre Kafkazskoy Albanii. M. -L., 1984, s. 122). Q.Voroş çolun mənşəcə türk sözü olub "dərə", "qaya" mənası daşdığı bildirir. V.Bartoldun fikirləri isə daha əsaslıdır. O, Çolun qədim oğuzlarda nəsil, tayfa adı daşdığı göstərmişdir. M.İsmayılovun mənbə və tədqiqatlarına əsaslanan fikirdən görünür ki, Çol-Çul soyları m. ö. Monqolustan ərazisindən Aral dənizi sahilinə, oradan Xəzər dənizinin qərb sahillərinə, sonra isə şimala hərəkət etməklə öz dövrlərini yaratmışdır.

Oğuz-türk soylarından olan çollar türk-Azərbaycan xalqı ilə nə qədər güclü qaynayıb qovuşsa da, onunla bağlı etnik izlər, əlamətlər nəinki əriyib itməmiş, hətta bu məsələnin realıqla, tarixiliklə bağlı cəhətlərin elin yaddaşında təfərrüatı ilə qalmışdır. Rəvayətə görə, Çol -Çul tayfa birliliyinin Boyəhmədli qolundan bir neçə ailə Naxçıvan xanlığı ərazisinə gəlmişdir. Rəvayətə görə, Boyəhməd kəndini bina etmiş ulu babaları Fətəli bəy Naxçıvan xanı ilə dostluq əlaqələrinə malik olub.

Etnotoponimin birinci hissəsi "boy" "Kitabı-Dədə Qorqud"da, həm də tayfa, nəsil mənasındadır. Bizcə, Əhməd-nəsil, tayfa adı daşmışdır. Sözünl əslil Ağdam rayonundakı Boyəhmədli kəndi və kəndin yaxınlığındakı dağın adlarında da özünü saxlamışdır. Qarabağ tarixçisi Əhməd bəy Cavan-

şir Boyəhmədli tayfasının XVIII əsrin ikinci yarısında qonşu xanlıqlardan Qarabağa köçdüyünü yazıb (Cavanşir Ə. Qarabağ xanlığının tarixi. Bakı, 1961, s. 20). F. Köçərlinin yazdığın-

dan isə aydın olur ki, 1759-cu ildə Gürcüstan hakimi II İraklinin və Qazax mahalının vəkili Pənah ağanın dövründə baş vermiş kəskin siyasi qarışıqlıq nəticəsində Qarabağ xanlığına köçən 1500 ailənin bir qismi də Boyəhmədli tayfasından ibarət idi (Budaqov B., Qeybullayev Q. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahı lüğəti. Bakı, 2002, s. 131-132).

Aran Qarabağında yaşayan Boyəhmədli tayfasından Naxçıvanın Göygöl və Gəmiqaya yaylaqlarına köçürüldülər. Rəvayətə görə, XVIII əsrin əvvəllərində bu köçənlərin kiçik bir dəstəsi Əlinçəyayın yuxarı vadisinə yaxın ərazidə Boyəhməd kəndini bina etmişlər.

Mənbələrdə Çol-Sul tayfalarının Oğuz soylarından olduğu haqqında məlumatların olduğunu göstərdik. Boyəhmədli, yaxud Boyəhməd camaatının da Çol-Çul-Çullu soylarından olduğunu qeyd etdik. Deməli, Çol soylarından hesab etdiyimiz Boyəhməd camaatı, yaxud Boyəhmədli tayfası da təbii ki, Oğuz soylarındandır. Xalq yazıçısı Anarın da fikri bunu təsdiq edir. "Dədə Qorqud" dastanlarındakı "boy" sözlündən bəhs edən görkəmli ədəbiyyatşünas Boyəhmədli sözlündəki "boy" un nəsil mənası daşdığına, "Əhmədli"nin də Oğuz qəbilələrindən olduğunu yazır (Anar. "Dədə Qorqud" dünyası, "Azərbaycan" jurn., 1985, №11, s. 89).

Belə məlum olur ki, rəvayətlərdə Çol-Çul tayfalarının bir çox qol və ti-rələrə bölündüyü də az-çox izini saxlamışdır. Etnik mənşəyinə görə Çol-Çulla bağlı olan Boyəhmədli tayfası

haqqında rəvayətlərə nisbətən çox təsadüf olunur. Son iki yüzillikdə Naxçıvan regionu ilə daha çox bağlanan belə rəvayətlər folklorumuzda etnik izləri saxlayan nümunələr kimi dəyərlidir. Bu rəvayətlərdən belə ehtimal olunur ki, Boyəhmədli soyundan olan kiçik bir qrup öz kökləri ilə bağlı Boyəhməd kəndini

bina edərək Naxçıvan xanlığı müstəqil, başqa bir variantla görə İrandan asılı imiş. Tarixdən məlumdur ki, Kəlbəli xan 1787-ci ildən 1797-ci ilə qədər Naxçıvanda hakim olmuş, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Naxçıvana hücumu zamanı həbs olunub bir gözü çıxarılmışdır. Fətəli şahın İranda hakimiyyətə keçməsi ilə bağlı o, yenidən Naxçıvanı vali təyin olunsada xanlığı etməyi yerini oğlu Ehsan xana vermişdir. 1813-cü ildən 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə qədər İrannın tabeliyində olan Naxçıvan xanlığı sonradan ləğv edilərək Naxçıvan qəzasına çevrilmişdir.

Göründüyü kimi, birinci rəvayətin tarixi kökü Naxçıvan hakimi Kəlbəli xanla, ikinci variant isə Ehsan xanla bağlıdır. Kəlbəli xanın 1823-cü ildə vəfat etdiyini nəzərə alsaq, birinci rəvayətin bundan sonrakı tarixi səraitə səsləşdiyini təsəvvür etmək olmaz. Onu da deyək ki, variantlar arasında süjet və məzmun oxşarlığı onların eyni mənbədən qidalandığını göstərir. Lakin birinci rəvayətə Naxçıvan xanının adı çəkilsə də, ikinci nümunədə ad çəkilir. Variantlar arasında deyilənlərdən başqa, zaman uyğunluğu vardır. Rəvayətdəki hadisələr xanlıqlar dövrünə təsadüf edir. Burda Çol tayfaları ilə bağlı iz və əlamətlər özünü saxlamışdır.

Etnik əlamətləri saxlayan digər folklor örnəklərinə də təsadüf olunur.

Etnik gerçəkliyin iz və əlamətlərini saxlayan folklor nümunələri sırasında yarım-tarixi rəvayətlərin xüsusi yeri vardır. Bunlardan bir neçəsinin nəzərdən keçirilməsini zəruri hesab edirik. Belələrindən biri qədim dövrlərdə Çol -Çul, son orta əsrlərdə isə daha çox Çullu adlanan türk soyları ilə bağlı rəvayətlərdir. Rəvayətlərdən birinə görə, Boyəhməd kəndinin (Culfa rayonu) əhalisi Çullu soylarının varislərindəndir. İkinci bir variantın qısa süjetinə görə isə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağın Çullu tayfasından 4 qardaş gəlib Əngələvid kəndində (keçmiş Zəngəzur qəzası), sonra Şahbuzun Xinzirək kəndində yaşamışdır. Şahbuzun Yuxarı Oışlaq və Küllüs kəndlərində də əslil bu soylardan olanlar var.

Bunlardan bir neçəsi ilə bağlı fikir və qeydlər etməyi də lazım bilirik. Belələrindən biri Şahbuz adlı kənd və qəsəbə, biri də eyni adlı dağa bağlıdır. Qeydə alınmış rəvayətə görə, uzaq keçmişdə bir şah qoşunu ilə bu əraziyə gəlir. Qoşunun qabağı buradakı dağa çatır. Qabaqda dağa çıxan adamlar buzuğa rast gəlir. Biri qışqırıb deyir: -Şah, buz!

O vaxtdan bu yerlərin adı Şahbuz qalıb.

Məzmunu verilən rəvayət kənd Şahbuz və buranın qarşısındakı uca, sıldırım dağa bağlıdır. Deyilənə görə, kənd Şahbuzun qarşısındakı Şapurqalanın kənddən görünən tərəfində yunan qəbiristanlığı var. Qəbiristanlıqda buradakı Dəmirilipir arasında uca bir daş var. Daşla qəbiristanlıq arasında isə buzluk var. Bura indi də "Şahın buzluku" deyilir. Dağdakı qala tarixi məlumatlara görə, "Şapur qala" adlanır. El arasındakı rəvayətə görə, bura "Şapurqala" yox, "Şahpus" qalası deyilir. Yəni şahın "pusqada durmaq" düşməni güdmək yeri" mənasını bildirir.

Göründüyü kimi, el yaddaşında yaşayan bu rəvayət və söyləmələrə görə, Şahbuz sözünün etimologiyası "şah" və "buz", "Şahpus" isə "şah" və "pusmaq" sözlərilə əlaqələndirilir.

Qeyd edək ki, Şahbuzla bağlı rəvayətlər folklorşünaslıqda ilk dəfə araşdırılıb. Hər iki regional nümunə ilk nümunədə regionda yaşayan insanların şifahi yaradıcılıq nümunəsi kimi əhəmiyyətlidir. Bunlarda xalq yaddaşı, xalq etimologiyası var. Bu etimologiya və məlumatlar, eləcə də "Şahbuz" və "Şahpus" sözlərindəki "buz-buspus" komponentləri tarixi mənbə və folklor qaynaqları ilə bağlıdır. Folklor örnəklərində əfsanəvi şəkli almış etnik gerçəkliyin müəyyən iz və əlamətləri özünü qorumuşdur. Yəni et-

nik mənsubiyyət xalq etimologiyasında müəyyən dəyişikliyə uğrasada da, real kökündən tamamilə uzaq düşməmişdir.

Elmi ədəbiyyatlarda Şahbuz sözü, yaxud onun "buz-bus" hissəsilə bağlı müəyyən fikir deyilmişdir. Bunları təkrar etmək niyyətində deyilik. Onu qeyd etmək istəyirik ki, filologiyada bu barədə ilk fikri prof. M. Təhmasib demişdir. Herodotun altı Midiya tayfasından biri "Bus" haqqında danışıqları ilə bağlı görkəmli alim XX əsrin 80-ci illərində yazırdı: "Bus" qəbiləsinin adının "bus" və "buz", eləcə də "bos", yaxud "boz" şəkillərində yazıldığını nəzərə alsaq belə ehtimal etmək olar ki, oğuzların əsas tiresi hesab edilən "boz oğ" -Boz qəbilə, yaxud "boz" adlı qəbilə və ya adı "boz olan" həmin Midiya qəbiləsidir... Həmin "buz"larındadır da adı ilə bağlı olan məşhur "bozuz" aşıq havası və rəqs musiqisi hal-hazırda xalq içərisində yaşamaqdadır. Respublikamızda olan Buzovna, Şahbuz, Buzqov kimi yerlər də bu qəbilənin adı ilə bağlıdır" (Təhmasib M. Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, VI kitab. Bakı, 1981, s. 16-17).

Beləliklə, araşdırma təsdiq edir ki, Şahbuz qəsəbəsi və dağı ilə bağlı danışılan rəvayətlər də oğuzların əsas ti-rələrindən biri hesab edilmiş "Bus" qəbiləsilə bağlı etnik izi eynilə olmasada, xalq etimologiyasına uyğunlaşdırılmış şəkildə qoruyub saxlamışdır.

Nəzərdən keçirilən regional folklor nümunələrindən biri də Ərəfsə (Culfa rayonu) kəndilə bağlı rəvayətdir. Rəvayətin qısa məzmununa görə, keçmişdə ərəb sarbanları dəvə karvanı ilə Naxçıvandan Duzdaqdan Qarabağa duz apararkən kəndin ərazisində öylənib dincəlir, sonra yolu davam etdirmişlər. Bu yerə yaxın dağda həra-

milər yaşayırmış. Onlar dəvə karvanlarına hücum edib soyur, sonra dağa çəkilmişlər. Karvan burdan sonra Zəngəzurdakı Ərəfsə kəndində də dayanır (indiki Ermənistanın Sisyan rayonu), dincəldikdən sonra ordan Qarabağa gedib çıxmış. Rəvayətə görə, Əlinçəyayın (Culfa rayonu) yuxarı axarındakı Ərəfsə və Zəngəzur ərazisindəki Ərəfsə kəndlərinin adları "ərəb sarbanlarının öyləndiyi yer" mənasına uyğun olaraq yarınmışdır. Rəvayətin başqa bir variantına görə isə həramilər ərəfsəliyərin yaşadığı kəndə hücum edib kəndin var-yoxunu çalıb-çapıb Hərami dağına aparırmışlar.

Başqa bir rəvayətə görə də, Ərəfsə kəndində üç ərəb dəfn olunub, onları basdırıldıqı təpə piri-ziyarətəgahə çevrilib. Bu məlumata görə, Ərəfsə sözü "ərəb" və "sə" sözlərindən yaranıb. Həmin "üç ərəb" anlamında başa düşülür. Bunların tarixiliklə, daha doğrusu, Ərəfsə kəndinin etnik mənşəyilə əlaqəsi varmı?

Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində bu gün də ərəb sözü ilə bağlı yer, yaşayış adları vardır. Məqsədimiz ərəb sözü ilə bağlı yer adlarını araşdırmaq deyil. Məqsəd Ərəfsə kəndilə bağlı el rəvayət və söhbətlərinin ərəfsəliyərlə bağlı olub-olmadığına diqqət yetirməkdir. Ərəfsə piri-də məzarları olan şəxslərin kimliyi əslində məlum deyil. Yəni, doğrudan da, onların ərəb qəbiləli olması haqqında əsaslı məlumat təsadüf olunmur. Sadəcə el düşüncəsinə görə, ziyarətəgahda üç qəbirin olması "ərəb" və "sə" sözlərinə görə ərəblərə aid edilir. Elə isə indiki Ermənistanın Sisyan rayonundakı kəndlərdən birinin Ərəfsə adlanması da bununla bağlı ola bilərmi? Əlbəttə, yox. Həmin kənddə nə ziyarətəgah var, nə də ki, üç qəbir. Bu da istər-istəməz sözlün mənşəyinin "üç ərəblə" bağlı olmadığını ehtimalını yaradır.

Bizcə, yuxarıda məzmunu verilən rəvayətin də "ərəb sarbanlarının əyləndiyi yer"lə bağlanması gerçəkliyə söykənmir. Bununla yanaşı, Naxçıvan regionunda yaxın keçmişdək dövə karvanlarının olması haqqında məlumatlar az deyil. Tarixən bu regiondan qonşu ölkələrə dövə karvanları gedib-gəlmişdir. Naxçıvan ərazisinin çox yerində indi də dövəboynu, dövəyatağı adlı yerlər vardır. Şəhərdəki qədim məhəllələrdən biri də Sarvanlar adlanır. Əlbəttə, belə şəraitdə duzun Naxçıvandan Qarabağa, yaxud başqa bölgələrə ərəb karvanlarının daşmasına ehtiyac yox idi.

Göründüyü kimi, nəzərdən keçirilən bu məlumatlar reallığa söykənmir. Lakin haqqında danışılan rəvayətin 2-ci variantı maraq doğurur. Bu variantı görə, həramilər ərəb karvanlarına deyil, ərəfsəlilərə, yaxud Ərəfsə kəndinə hücum edirmişlər. Buradakı ərəfsəlilər ifadəsi rəvayətin etnik gerçəkliklə bağlılığını müəyyən etməyə imkan verir. Qeyd edək ki, arxeoloji tədqiqatlar Ərəfsədə yaşayışın ərəb istilasından çox qabaq m. ö. 2-ci minillikdə olduğunu göstərir (ASE, IV cild. 1980, s. 226). Bu da Ərəfsə və ərəfsəlilər sözünün qədimliyi haqqında düşünməyə əsas verir. Yaşayış yerinin qədimliyi etnotoponimin ərəblərlə bağlı olmadığı ehtimalını ortaya qoyur. Ehtimal ki, Ərəfsə və ərəfsəlilər sözü nəsil, soy anlamındadır. Bunu bəzi məlumatlar göstərir. Bu məlumatlara görə, ərəfsəlilər türk tayfalarından olmaqla kəngər mənşəli qol və tirələrdən birilə bağlıdır. Kəngərli tayfalarının bizim eramın V əsrindən Cənubi Qafqazda yaşadıkları şübhə doğurmur. Mənşəcə bunlarla bağlanan ərəfsəlilər də Naxçıvan regionunun, Dərələyəz və Zəngəzur mahalının bir sıra kəndlərində yaşamışlar.

Rəvayətin ərəfsəlilərlə bağlı nəzərdən keçirilən bu variantı etnik anlamı və izi özündə müəyyən mənada saxlamışdır. Ərəfsə adlı kəndlər eyniadlı türk etnosu ilə bağlıdır. Hansı dövrlərdəsə ərəfsəlilər nəslinə mənsub olan bu əhali həm Əlincəçayın yuxarı axarında, həm də Zəngəzur ərazisində eyniadlı iki kəndi bina etmişlər. Təəssüf ki, qədim türk yurdlarını dağıtmaqla, adlarını dəyişməklə "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə yaşayan ermənilər 1988-89-cu illərdə Sisyan rayonu ərazisindəki ərəfsəliləri də doğma yer-yurdlarından didərgin salmaqla Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qaçqın həyatı yaşamalarına səbəb olmuşlar.

Beləliklə, haqqında danışılan yarım tarixi rəvayətlərdə türk soyları ilə bağlı iz və əlamətlərə az təsadüf olunmur. Belə rəvayətlərin, eləcə də el söyləmələrinin öyrənilməsi etnik gerçəkliklərin aydınlaşdırılmasına imkan verir. Məlum olur ki, xalqın etnogenezində iştirak etmiş bəzi türk soyları ilə bağlı iz və əlamətlər onun şifahi ədəbiyyatında yaşamaqdadır.

Y.SƏFƏROV,
M.S. Ordubadi adına
Naxçıvan Muxtar Respublika
kitabxanasının direktoru